

Marstal Skole

HANDLEPLAN

FOR BØRN I SORG

- SOM FØLGE AF DØDSFALD

ELLER

- SOM FØLGE AF SKILSMISSE

INDHOLD
Maj 2008

Handleplaner for sorg i forbindelse med dødsfald:	side
1. En elev dør pludseligt..	2
2. En voksen dør pludseligt/eller efter længerevarende sygdom.	4
3. Længerevarende sygdom med forventet dødsfald hos en elev.	6
4. En elev mister en nærtstående ...	8
Bilag:	
Ådalskolen/Mørke Skole	9
Forslag til brev i forbindelse med lukning af skolen p.g.a.dødsfald	10
Baggrundsinformation:	
1. Lærerens rolle	11
2. Børns sorg	12
Litteraturliste:	
1. Litteratur for børn	16
2. Litteratur for voksne	20
Akut krisehjælp og nyttige telefonnumre	22
Skilsmisse	23
Handlinger fra forældre og medarbejdere	24
Handleplan	29
Vigtige adresser	30
Litteraturliste	31

Sundhedsgruppen ajourfører indholdet hvert år.

En elev dør pludseligt i skolen eller skolefritidsordningen

1.a Ring 112

1.b Førstehjælp ydes

2. Kontakt ledelse,
som kontakter de pårørende, da det kan have stor betydning for de pårørende at få en mulighed for at være hos barnet så hurtigt som muligt efter en ulykke. Ledelsen kan tage personlig kontakt med de pårørende, hvis omstændighederne tillader det.
3. Ledelsen sørger for, at der er nogen til at tage sig af de tilstedeværende elever.
4. Afvent redningskorps og politi.
5. Ledelsen har ansvaret for, at de ansatte, der ikke er på arbejde, får besked.
6. Kontakt klassens forældre.
 - Dette gøres kun forudsat, at man har sikret sig, at den forulykkedes pårørende er informeret om ulykken.
 - Man må sikre sig, at eleverne bliver hentet eller fulgt til familie - de må ikke lades alene.
 - Markering af dødsfald: Flag på halv.
7. Etabler evt. krisehjælp til såvel elever som lærere (se bilag).
8. Elev- og personalepleje
 - Ledelsen informerer om hændelsesforløbet. Der skal være mulighed for, at eleverne/personalet kan tale sammen om hændelsen.
 - Krisehjælpen kan evt. bruges i forhold til elever og medarbejdere.
 - Ledelsen må være opmærksom på, at der i forbindelse med personalet kan være behov for skadesanmeldelse m.h.t. fysiske og psykiske eftervirkninger.
 - Præsten kan inddrages afhængig af situationen. Han kan evt. forestå en kort mindehøjtidlighed.
 - Skolens ledelse informerer resten af skolens klasser, hvorefter skolen lukkes. Der gives en seddel med eleverne med en kort meddelelse om, hvorfor skolen lukker. (se forslag til brev i bilag)

9. Hvis pressen dukker op, henvis til ledelse.

Efter dødsfald

Kontakt til elevens familie

- Tilkendegiv evt. via præsten, at klasselæreren står til rådighed, når familien får behov for støtte.
- Hvis familien ikke ønsker åbenhed om problematikken, og læreren har behov for støtte, henvises til præst eller psykolog.
- Invitation til den efterladte familie om at deltage i mindehøjtidelighed på skolen.

Mindehøjtidelighed

- Ledelsen forestår mindehøjtidelighed evt. sammen med præsten. (Vedlagt bilag fra Mørke Skole).
- Klasselæreren er i klassen evt. sammen med præsten før eleverne ankommer. Den døde mindes, og man taler om, hvad der skal ske. (Vedlagt bilag fra Ådalsskolen).

Begravelsen/bisættelsen

- Familiens ønsker i forhold til begravelsen respekteres.
- Hvis man fra den efterladte families side har fået accept af, at klassekammerater og deres forældre må deltage i begravelsen, skal denne mulighed formidles til klassens forældre. Samtidig må det formidles til forældrene, at børnenes deltagelse i begravelsen har betydning for deres sorgarbejde, men at deltagelse foregår under forældrenes ansvar. Hvis den efterladte familie ønsker at både personale og børn deltager i begravelsen, opfordres forældrene til at følges med deres barn, idet det er vigtigt for barnet at have en tryk voksen ved sin side.
- Klassekassen betaler en fælles båret, desuden kan tegninger, blomster o. lign. medbringes fra klassen.
- Skolen indrykker dødsannonce, sender båret og flager på halv.

Efter begravelsen/opfølgning

- Det er vigtigt at respektere elevernes behov dvs. at give plads/rum til at tale om afdøde, men samtidig undgå at presse børnene.

- Inddrag evt. børnebøger, videofilm og sange.
- I den efterfølgende tid skal vi samtidig være opmærksom på børnenes reaktioner eller mangel på samme.
- I årene fremover er det vigtigt at spørge til elevernes måde at bearbejde og tackle sorg på. F.eks. i elev-, sundheds- og forældresamtaler. Drøft tilbud om sorggruppe.

Man må være opmærksom på, at hvis den efterladte familie har mistet deres barn i skolen eller fritidsordningen, kan de være forbeholdne i deres kontakt til skolen, idet de måske har brug for at give disse skylden for dødsfaldet, hvilket er en naturlig sorgreaktion.

Det er dog vigtigt som personale at tilkendegive, at man er der, når familien får brug for hjælp.

En voksen i skolen eller fritidsordningen dør pludseligt/ eller efter længerevarende sygdom.

Ved ulykken/dødsfaldet.

1.a Ring 112

1.b Førstehjælp ydes

2. Kontakt ledelsen. Ledelsen tager kontakt til de pårørende.

3. Ledelsen sørger for at der er nogen til at tage sig af de tilstedeværende børn.

4. Afvent redningskorps og politi.

5. Ledelsen informerer personalet om hændelsesforløbet, også de af personalet der ikke er på arbejde. Der gives mulighed for at personalet kan snakke sammen.

6. Lærerne informerer klasserne.

Herefter lukkes skolen.

Der flages på halv.

7. Krisehjælp kan tilbydes til både elever og lærere.

8. Hvis pressen dukker op, henvis til ledelse.

Efter dødsfald.

Kontakt til familien.

- Tilkendegiv evt., via præsten at ledelse eller kolleger står til rådighed når familien har behov for støtte.
- Invitation til den efterladte familie om at deltage i mindehøjtideligheden på skolen.

Mindehøjtidelighed.

Ledelsen forestår en mindehøjtidelighed evt. sammen med præsten (vedlagt bilag fra Mørke Skole).

Begravelsen

- Familiens ønsker i forhold til begravelsen respekteres.
- Hvis man fra den efterladte families side har fået accept af, at eleverne og deres forældre må deltage i begravelsen, skal denne mulighed formidles ud til alle via ledelsen.
- Hvis den efterladte familie ønsker at både personale og elever deltager i begravelsen, opfordres forældrene til at følges med deres barn, idet det er vigtigt for barnet at have en tryk voksen ved sin side.
- Skolens ledelse sørger for en krans
- Skolen flager på halv.

Efter begravelsen/opfølgning.

- Det er vigtigt at respektere elevernes behov, dvs. give plads/rum til at tale om afdøde, men samtidig undgå at presse dem.
- Inddrag evt. børnebøger, videofilm og sange.
- I det følgende skal vi være opmærksom på elevernes reaktioner eller mangel på samme.

Personalepleje.

Omsorg og støtte for hinanden – det er en fælles sag at få børn og personale godt igennem et sorgforløb.

Længerevarende sygdom med forventet dødsfald hos en elev.

Før dødsfald

Skolen får besked om sygdommen

- Når man bliver vidende om sygdommen, tilkendes gives at man står til rådighed, når familien får brug for hjælp.
- Skolens ledelse informeres.
- Skolens ledelse informerer alle i personalegruppen om situationen.
- Klasselæreren (evt. med hjælp fra ledelsen) aftaler, hvordan det videre samarbejde til den berørte familie skal forløbe.
- Klasselæreren aftaler med familien, hvordan de andre børn og deres forældre skal informeres om sygdommen.
- I tiden hvor barnet enten er indlagt eller er i hjemmet, kan kontakten vedligeholdes ved besøg hos den syge eller invitation til den syge om at besøge skolen, hvis dette er muligt.
- Eleverne skal have mulighed for at snakke om sygdomsforløbet, evt. med hjælp fra præst eller psykolog.
- Vær opmærksom på børnenes reaktion og vis omsorg for dem.
- Vær opmærksom på de børn, der kan miste deres bedste ven.

Ved dødsfald

Når man får besked om dødsfaldet

- Kontakt ledelsen.
- Ledelsen informerer lærergruppen og elevgruppen. Skolen flager på halv.

Efter dødsfald

Kontakt til elevens familie

- Tilkendegiv evt. via præsten, at klasselæreren står til rådighed, når familien får behov for støtte.
- Hvis familien ikke ønsker åbenhed om problematikken, og læreren har behov for støtte, henvises til præst eller psykolog.
- Invitation til den efterladte familie om at deltage i mindehøjtidelighed på skolen.

Mindehøjtidelighed

- Ledelsen forestår mindehøjtidelighed evt. sammen med præsten. (Vedlagt bilag fra Mørke Skole).
- Klasselæreren er i klassen evt. sammen med præsten før eleverne ankommer. Den døde mindes, og man taler om, hvad der skal ske. (Vedlagt bilag fra Ådalsskolen).

Begravelsen

- Familiens ønsker i forhold til begravelsen respekteres.
- Hvis man fra den efterladte families side har fået accept af, at klassekammerater og deres forældre må deltage i begravelsen, skal denne mulighed formidles til klassens forældre. Samtidig må det formidles til forældrene, at børnenes deltagelse i begravelsen har betydning for deres sorgarbejde. Hvis den efterladte familie ønsker at både personale og børn deltager i begravelsen, opfordres forældrene til at følges med deres barn, idet det er vigtigt for barnet at have en tryk voksen ved sin side.
- Klassekassen betaler en fælles bærebuget, desuden kan tegninger, blomster o. lign. medbringes fra klassen.
- Skolen flager på halv.

Efter begravelsen/opfølgning

- Det er vigtigt at respektere elevernes behov dvs. at give plads/rum til at tale om afdøde, men samtidig undgå at presse børnene.
- Inddrag evt. børnebøger, videofilm og sange.
- I den efterfølgende tid skal vi samtidig være opmærksom på børnenes reaktioner eller mangel på samme.
- I årene fremover er det vigtigt at spørge til elevernes måde at bearbejde og tackle sorg på. F.eks. i elev-, sundheds- og forældresamtaler. Drøft tilbud om sorggruppe.

**En elev mister en nærtstående,
enten efter længerevarende sygdom eller pludseligt.**

Ved længerevarende sygdom

1. Samarbejde med forældrene omkring barnet.

- Når man bliver vidende om sygdommen, tilkendegiver man sin medfølelse, og at man er tilstede, når familien får brug for hjælp.
- Information til ledelse og klassens lærere.

2. Omsorg for barnet

- Klasselæreren tilkendegiver overfor eleven, at han/hun står til rådighed for en snak. Det primære er at eleven ikke føler sig ensom og alene med sin sorg. Det er dog vigtigt at tænke på, at eleven kan have brug for skolen/fritidsordningen som et pusterum væk fra sorgen i hjemmet.

3. Informering af klassen

- Hvis hjemmet beder om at klassen informeres, er det klasselærerens ansvar.

Ved dødsfald

- Pludseligt – Vi afventer de pårørendes afhentning af eleven, da det er dem, der bør fortælle ham/hende om hændelsen.
- Information til ledelsen.
- Ledelsen informerer personalet.
- Klasselæreren informerer klassen.

Efter dødsfald

Kontakt til den efterladte familie

- Klasselæreren. Vise forståelse. Vise at man vil støtte eleven både nu og senere.

Begravelsen

- Familiens ønsker angående begravelsen respekteres.

Efter begravelsen

- I tiden efter begravelsen skal klassens lærere være ekstra opmærksomme på den sorgramte elev.
- Klasselæreren skal fortsat tilkendegive støtte og hjælp
- Klasselæreren skal sørge for at informere nye lærere, der skal undervise i klassen.

- I årene fremover er det vigtigt at spørge til elevernes måde at bearbejde og tackle sorg på. F.eks. i elev-, sundheds- og forældresamtaler. Drøft tilbud om sorggruppe.

Bilag- handleplaner

Ådalskolen - ”dagen derpå”

I Ådalskolens handleplan hedder det om ”dagen derpå” i en klasse, som har mistet en kammerat.

- Klasselæreren er i lokalet når de første elever ankommer. Elevens plads kan være markeret på en bestemt måde, f.eks. med et lys.
- Man taler meget grundigt om hvad der er sket (rygter manes i jorden).
- Man snakker med eleverne om den døde elev. eleverne skal have lov til at fortælle alt, både positive og negative oplevelser. Det er en god ide at lade eleverne lave et materiale om den døde til forældrene; det kan være digte, tegninger og små historier.
- Der skal være mulighed for at lave aktiviteter der ikke har med død at gøre.
- Dagen afsluttes, så der ikke er elever der skal hjem til et tomt hus. Eleverne kan evt. gå i klubben indtil forældrene kommer hjem. De store skal opfordres til at sidde samlet et sted på skolen sammen med en lærer, de kender godt indtil de kan tage hjem til forældrene.
- Præsten kontaktes og kommer i klassen for at fortælle om begravelsen. Besøget kan foregå den første dag eller en anden dag inden begravelsen.

Mørke skoles mindehøjtidelighed.

- Hele skolen samles. Lederen forestår mindehøjtideligheden, evt. sammen med præsten.
- Der spilles dæmpet musik, f. eks. Mozarts Requiem, mens alle finder en plads
- Kort tale og et halvt minuts stilhed
- Læsning af tekst, digt, skriftord eller andet. (evt. præsten)
- Sang/salme
- Afslutningsord

Information om den voksnes rolle i børns sorgbearbejdelse

Lærerens/pædagogens rolle i forhold til barnets sorgbehandling

Den voksnes forståelse for barnets behov har betydning for barnets sorgbearbejde.

Som voksne - det være sig både forældre og pædagogisk personale - må vi turde tale med barnet om de svære ting og ikke være bange for at gøre barnet ked af det, for det er det allerede! - Samtidig må vi være behjælpelige med at få sat ord på børnenes følelser - og rumme dem! Sen voksnes rolle har nemlig stor betydning for, hvordan barnet klarer sin sorgbearbejdelse.

Både ved længerevarende sygdom, hvor vi ved, hvad barnet har i vente og ved pludselige dødsfald, må vi være åbne og ærlige i vores kommunikation med barnet og samtidig forsøge at afdække barnets individuelle behov, så vi kan hjælpe og støtte bedst muligt.

Med disse ting for øje kan vi være med til at hjælpe barnet til følelsesmæssigt at kunne mestre den svære situation.

For at forstå det sorgramte barns situation og reaktioner kan det være en god ide at sætte sig ind i barnets hjemlige miljø. Med denne baggrundsviden må vi i skolen via omsorg og indlevelsesevne være opmærksom på barnet og forsøge at opfylde hans eller hendes behov. Disse behov vil naturligvis være mangeartede. Nogle børn kan have behov for megen samvær, omsorg, kropskontakt og samtale omkring den svære situation, fordi barnet kan have svært ved derhjemme at udtrykke, hvor ked af han eller hun er. Andre børn kan have behov for at lege og være sammen med sine bedste venner, uden at blive mindet om situationen i hjemmet. Det sidstnævnte barn har altså behov for - og skal derfor have mulighed for - at bruge skolen som fristed, hvor barnet kan abstrahere lidt fra den følelsesmæssigt meget anspændte stemning i hjemmet.

Når et barn mister eller står for at skulle miste en nærtstående.

Man må i skolen gøre sig overvejelser om, hvordan man vil håndtere det enkelte barn. Når et barn mister - enten efter det lange sygdomsforløb eller efter pludseligt dødsfald - og efter begravelsen er tilbage i skolen, er det en god ide (efter aftale med det sorgramte barn og dennes familie) at inddrage den øvrige børnegruppe i barnets situation og gøre meget ud af at forklare, hvordan det er sket, hvordan det føles for barnet og hvordan den øvrige børnegruppe kan hjælpe det sørgende barn m.m. I formidlingen til børnegruppen er det vigtigt at undgå omskrivninger, idet det hos barnet og den øvrige børnegruppe kan skabe unødigt forvirring og angst for at andre også kan dø. Et eksempel på en omskrivning kan være: "Han sov ind". Barnet kan da blive bange for selv at sove og at andre kan dø, mens de sover.

(Atle Dyregrov, "Sorg hos børn", s. 63)

I den videre kommunikation med barnet i hverdagen kan det være til stor hjælp for barnet, at man støtter det i den tro, barnet har med hjemmefra. Hvis man som pædagogisk personale begynder at stille spørgsmålstejn ved den tro, barnet har, kan barnet komme til at føle sig forkert og meget forvirret, hvilket han eller hun ikke har brug for. Derfor vil vi opfordre til at man bekræfter barnet i dets egen tro. Den voksnes bekræftelse af barnet tro vil "i den første allersværeste tid efter adskillelsen ... være til uendelig megen glæde og trøst hos barnet".

(Doris Ottesen, "Børn og sorg", s. 30)

Information om børns sorg - herunder om sorgreaktioner.

Hvad er sorg - og hvordan opstår den?

Når et barn mister en nærtstående ved dødsfald oplever barnet sorg over tab og adskillelse fra den døde. Sorgen er en smertefuld proces hvor barnet forsøger at overvinde tabet og genvinde tilliden til- og håbet for fremtiden.

(Lis Hillgaard "Sorg og krise" og Psykologibogen s. 275)

Betegnelsen dækker bredt. Nærtstående kan nemlig være forældre, søskende, bedsteforældre, venner, venners forældre, en nabo eller andre personer som barnet holder meget af, men også tabet af et kæledyr kan opleves som et stort tab og dermed som en sorg for barnet.

Dødsfaldets betydning for barnet.

Hvor berørt barnet er af tabet, vil naturligvis variere efter hvor tæt et forhold barnet har haft til den døde.

Forældres død vil altid være det største tab, idet barnet mister en person, som står for kærlighed og daglig omsorg. Endvidere vil der være risiko for at barnets stabilitet i hverdagen bliver truet.

Barnet vil typisk have meget svært ved at forstå at forælderen ikke kommer tilbage, og kan ligeledes have brug for at holde realiteterne lidt på afstand og "fordøje" det skete lidt efter lidt. Derfor kan reaktionerne ovenpå dødsfaldet svinge meget.

(Atle Dyregrov, "Sorg hos børn" s.39)

Søskendes død vil ligeledes have stor betydning for barnet, men konsekvenserne af en søskendes død vil ofte være mindre end ved forældres død, idet stabiliteten i barnets familie ikke nødvendigvis er truet. Barnet der mister en søskende vil ofte være præget af modsatrettede følelser, idet barnet på den ene side savner søsteren eller broderen meget, og på den anden side er vred på den døde, fordi hun eller han har forladt barnet. Disse modsatrettede følelser kan vække selvbekyndelse og skyld hos barnet.

Når børn mister en søster eller bror sættes deres tro på, at det kun er gamle mennesker der dør, på en prøve. Pludselig rokkes derved barnets antagelser om livet, og når en søskende dør, så dør hun eller han i den forkerte ende af livet. Trygheden trues, og angsten for selv at dø kan dukke op, samtidig med at uretfærdighedsfølelsen melder sig.

(Atle Dyregrov, "Sorg hos børn" s. 44-48).

Bedsteforældres død rokker som oftest ikke ved stabiliteten og fundamentet i barnets liv. Men tabet af bedsteforældre, som barnet har været nært knyttet til, udløser stor sorg. Dødsfaldet kan også udløse angst for at miste andre.

(Atle Dyregrov, "Sorg hos børn" s. 49-50)

Venners død har betydning for barnet. ofte undervurderer vi voksne betydningen af børnenes venskaber, og dermed også betydningen af venners dødsfald. Måske er det fordi at vi har svært ved at erkende at børn og der i blandt vores egne, kan dø. det er imidlertid vigtigt, at vi voksne forholder os til at børn *kan* dø. Hvis ikke vi gør dette, og endvidere ikke taler med et barn om tabet af en ven, lader vi barnet "sejle sin egen sø" og barnet lades alene med sin sorg, hvilket bestemt ikke er hvad barnet har brug for.

(Atle Dyregrov, "Sorg hos børn" s. 50-52)

Venners forældres død gør indtryk på barnet. barnet føler med den ven der har mistet en forælder, men mest af alt føler barnet angst for selv at skulle miste. Dette kan give sig udtryk i at barnet får et øget behov for at være nær sine forældre, og for at mærke tryghed.

Tab af personer som barnet også holder af kan også vække stor sorg hos barnet. Disse personer kunne f. eks. være den vellidte nabo som barnet har sin daglige gang hos, pædagogen i institutionen, skolelæreren m.m.. Disse personer har været en stor del af barnets hverdag, og pludselig er de der ikke mere. Dette er naturligvis et savn for barnet som kan fremkalde utryghed og angst for igen at miste.

Tab af kæledyr er voksne tilbøjelige til at negligere. Vi overser ofte kæledyrets betydning for barnet, og dermed også den sorg og det tomrum barnet oplever når dyret er dødt. kæledyret kan være en tro ven som barnet fortæller alle sine hemmeligheder, og sorgen er da stor når vennen ikke længere er der. Hos nogle børn ser man at sorgen over tabet af et kæledyr er større end over tabet af de bedsteforældre som barnet ikke har så nært et forhold til. (*Anne Jakobsen, "Børn og sorg"*).

Måden hvorpå dødsfaldet er sket har stor betydning for børnenes sorgreaktioner og bearbejdningsmuligheder.

Det pludselige dødsfald giver ikke barnet mulighed for at tage afsked. Trygheden i tilværelsen rives pludseligt væk, og barnet kan meget vel opleve situationen som meget kaotisk, fordi de voksne omkring barnet naturligvis er ulykkelige og meget forvirrede. Uheldigvis er det ofte sådan at de voksne er så optagede af deres egen sorg at de enten glemmer at informere børnene om omstændighederne omkring dødsfaldet, eller bevidst fravælger at inddrage børnene i forløbet. Sidstnævnte gøres ofte på baggrund af en overbevisning om at børnene alligevel ikke forstår, eller på baggrund af at man vil skåne barnet. Denne manglende information til - og inddragelse af børnene er et misforstået hensyn til barnet. Barnet vil nemlig ikke føle sig skånet, men tværtimod føle sig udelukket fra de voksnes sorg. De får ikke mulighed for at udtrykke og dele deres sorg med andre. Hvis det pludselige dødsfald er af voldsom og dramatisk karakter, er der risiko for at barnet kommer i en krisetilstand. Denne tilstand kan komme til udtryk ved at barnet i første omgang reagerer på dødsfaldet ved at gå i chok. Krisetilstanden kan variere fra få timer til ca. 6-8 uger. Alt afhængig af barnets tilknytning til den døde, og situationen i det hele taget, vil det variere om krisen efterfølges af en sorgperiode.

Længerevarende sygdomsforløb med forventet dødsfald påvirker barnet, fordi familien i lang tid er præget af ændringer. Disse ændringer kan bestå af flere forskellige ting. Det kan f. eks. være begrænset hvad barnet kan foretage sig sammen med den syge. Opmærksomheden omkring sygdommen og den syge vil ofte skubbe opmærksomheden væk fra barnet, hvilket kan være slemt. Det hjemlige klima vil i det hele taget være præget af sygdommen. Hvis man imidlertid i familien inddrager barnet i forløbet, og taler om at den syge kan/skal dø, vil barnet få mulighed for at forberede sig på at skulle miste den syge.

Barnet kan tage afsked og begynde en slags forberedende sorg. Dette forberedende sorgarbejde vil bevirke at reaktionerne på dødsfaldet vil blive mindre chokerende end ved et pludseligt dødsfald. Reaktionerne på dødsfaldet vil derfor nok ikke være præget af en krisetilstand, men en sorgperiode.

Man kan altså sige at børnenes reaktioner på dødsfaldet vil være bestemt af de informationer børnene har fået under sygdomsforløbet.

Under sygdomsforløbet vil det være en hjælp for barnet at have faste holdepunkter som kan opretholde stabiliteten i hverdagen. Et sådant holdepunkt kan være den daglige gang på i skolen/ fritidsordningen hvor personalet er informeret om situationen. De kan således støtte barnet mest muligt i hverdagen, og have øje for barnets behov.

En lille huskeregel:

I en sorg er der altid krise, men i en krise er der ikke altid sorg.

Børns alder og modenhed har betydning for deres forståelse af døden og for den efterfølgende mestringsevne.

Skolebørn

Når børnene er 5-10år betragter de døden som uigenkaldelig. De forstår nu at døden er uundgåelig, at de engang også selv skal dø. Derfor kan der ofte fra denne aldersgruppe komme direkte spørgsmål som: "Kan jeg dø?" eller kommentarer til bedsteforældre: "I dør nok snart."

Børnenes begreb om døden udvikles gradvist gennem deres spørgsmål. Skolebørnene mestrer sorgen/tabets af den døde ved i fantasien at lave handlingsplaner og strategier som gør det skete om, og gør den døde usårbar.

(Atle Dyregrov, "Sorg hos børn" s. 13-17, 57-58, 95 og Lis Hillgaard s. 122)

Børns sorgreaktioner

Afsnittet er forfattet på baggrund af Peter Olesens bog "Min mor døde. Min far døde", Atle Dyregrov "Sorg hos børn" s. 18-37, Atle Dyregrov "At tage afsked" (s. 58-66), Lis Hillgaard m. fl. "Sorg og krise" s.35-37 og Kræftens Bekæmpelse "Når hjertet gør ondt" s.29.

Det må indledningsvis nævnes at børns som voksnes sorgreaktioner på dødsfald ikke er ens, men de **almindeligste umiddelbare sorgreaktioner** er:

- **Chok og vantro**
- **Forfærdelse og protest**
- **Apati og lammelse**
- **Fortsættelse af almindelig aktivitet**

Efter de umiddelbare sorgreaktioner melder sig de **almindelige sorgreaktioner hos børn**:

- **Angst og sårbarhed** - trygheden i hverdagen forsvinder, angst for at miste andre, angst for selv at dø, for at knytte sig til andre og angst for at glemme den døde.
- **Stærke minder**
- **Søvnforstyrrelser** - hvis børn ikke får mulighed for at bearbejde eventuelle traumer om dagen kan de være plaget af onde drømme.
- **Tristhed, længsel og savn**

- **Irritabilitet, vrede og opmærksomhedskrævende adfærd** – vrede mod døden, vrede mod Gud, vrede mod sig selv for ikke at have forhindre dødsfaldet, vrede mod de voksne, der udelukker dem fra deres sorg m.m.
- **Skyld, selvbekendelser og skam** – børn kan være tilbøjelige til at tro at deres tanker, følelser og handlinger har været skyld i det, der er sket.
- **Skolevanskeligheder** – koncentrationsproblemer
- **Fysiske gener** – hovedpine, mavepine, dårlig appetit, vægttab, hjertebanken, ondt i musklerne m.m.

Andre mulige sorgreaktioner – ikke så almindelige:

- **Regressiv adfærd** – f.eks. tisse i bukserne eller for større børns vedkommende at blive mere klæbende til de voksne
- **Social tilbagetrækning** – trækker sig tilbage fra både børn og voksne
- **Fantasier** – stammer fra fejlopfattelser baseret på svigtende information fra de voksne. Fantasier kan let antage skræmmende former.
- **Personlighedsforandring** – børn kan blive indelukkede, vagtsomme m.m. hvis de voksne ikke hjælper barnet med sin bearbejdning
- **Fremtidspessimisme** – ekstrem dramatik omkring et dødsfald kan medføre fremtidspessimisme
- **Spekulation over årsag og mening** – barnet gør sig tanker om skæbne og uretfærdighed
- **Vækst og mod** – barnet bliver mindre selvcentreret og har omtanke for andre

Forskel i pigers og drenges sorg

Piger og drenge reagerer ikke altid ens i forhold til det at miste en nærtstående. Generelt – dog med undtagelser – er det sådan at drenge i mindre grad end piger taler om dødsfaldet, har sværere ved at vise følelser og undgår samtale omkring den døde. En del af forklaringen på dette kan findes i børnenes forskellige lege-former. Hvor piger leger sammen to og to, og er optagede af lege der indeholder menneskelige og mellem-menneskelige sider af tilværelsen, og gennem legen lærer et sprog for følelser, er drengenes leg meget anderledes. Drengeligen er mere baseret på at indordne sig i gruppen, at holde sig indenfor reglerne, og på ikke at vise følelser.

Ikke kun i legen, men også når det gælder social indlæring og opdragelse er der forskel på kønnene. Dette bevirker desværre at drenge på mange måder bliver hjælpeløse i forhold til at tale om og udtrykke deres følelser.

Ved dødsfald i familien kan disse to reaktionsmønstre altså komme meget forskelligt til udtryk. Piger vil sandsynligvis være gode til at få talt om den svære oplevelse, hvorimod drenge vil gå med sorgen i sig selv. Hvis drengen viser sine følelser vil de ofte være maskeret i form af fysisk aktivitet, f.eks. ved at banke hånden i gulvet.

Litteratur for børn

(Billedbøger, oplæsningsbøger, videofilm og sange om emnet:
børn og død/sorg)

Titler markeret med * findes på Marstal Skolebibliotek

Skønlitteratur for børn.

Indskolingen

***Brandt, Aage: Hvor går man hen når man går bort.
Danske Bedemænd 2001.**

***Persson, Torben: Søren stjernekygger.
Branner og Korch 1997.**

Bedstefar er død, men Søren finder heldigvis hans optegnelser om stjerner, kometer og meteoritter. Havde bedstefar ret når han mente at Jorden snart ville gå under?

***Snunit, Michael. Sjælefuglen. Sesam 1999.**

Billedbog. Filosofisk og poetisk fortælling med kort, delvist rimet tekst og enkle vignetter om sjælefuglen som man skal lytte til fordi den bor midt i sjælen, og har skuffer til alle menneskers følelser.

Hansen, Hans Christian. Leif og fru Olsen.

Handler om Leifs tanker i forbindelse med at hans ven fru Olsen dør. Bl.a. har han mange gange skyldfølelser, fordi han bliver uvenner med fru Olsen inden hun døde. Hans lærer hjælper ham med at få orden på nogle af de forvirrede tanker.

Hansen, Hans Christian. Leif ser en ulykke.

Leif og hans kammerat kører om kap på en cykel. De ser sig ikke for, og kammeraten rammes af en bil. Bogen fortæller om hvordan Leif plages af skyldfølelser efter denne hændelse, og også hans tanker om døden.

Jakobsen, Kenneth. Engledalen.

Nana på 7 år mister sin mor på grund af kræft. Bogen beskriver Nanas og omgivelsernes reaktion i ugen mellem dødsfaldet og begravelsen. Nana tager fantasien til hjælp og drømmer om Engledalen hvor moren måske er.

Leth, Vivi. Engle græder ikke og andre historier.

Bogen er en samling af noveller der behandler emner som ensomhed, sorg, følelser og døden.

Lund, Norunn Myhre. Fløjtespilleren.

Marianne er ni år da hendes bror bliver dræbt ved en trafikulykke. Vi følger Marianne fra familien får besked og frem til begravelsen. Sammen med familie og venner får hun sat ord på tanker og følelser omkring døden.

Holm, Annika. Hvor kunne hun!

Mathilde og hendes bedste veninde taler sammen om alting, specielt om drenge. men de taler aldrig om Mettes mor som er alvorligt syg, det er for svært. De kan dog blive enige om at der burde findes en lov der forbød mødre at dø.

Mellemtrinnet

***Lorentzen, Karin. Stine og Morten. Gyldendal 1981.**

Hver på sin måde forsøger Stine, mor og far at komme over savnet af lillebroderen Morten.

***O'Toole, Donna. Marvi Myrebjørn fatter håb. Ørnen 1993.**

En højt læsningsbog for mennesker i alle aldre om at elske og miste, om venskab og håb. Marvi Myrebjørn mister sin mor og bror. Fortabt af sorg lukker han sig fuldstændig ind i sig selv.

*** Leth, Vivi. Peter er død. Aschehoug 1981.**

Læs dansk bøgerne - grøn serie.

Peters død chokerer hans skolekammerater - især hans nære ven, Pernille. Efterhånden lærer hun dog at acceptere sorgen og savnet.

*** Mahy, Margaret. Anthea i det hemmelige land. Gyldendal 1992.**

11-årige Anthea er ulykkelig over at havemistet sine forældre ved en ulykke. Hun kan ikke falde til hos sin onkel og tante og rejser derfor til det hemmelige land Viridian.

*** Bresdorff, Bodil. Krageungen. Høst 1999.**

Da pigen "Krageungen" bliver alene i verden drager hun hjemmefra. Hun møder ondskab og hykleri, men får også venner. Sammen med dem skaber hun et lille samfund, Kragevig.

Rais, Aage. Anton.

Antons far var jagerpilot, men døde ved en flyulykke. Anton er gået i gang med et helt specielt projekt. Han vil bygge en flyvemaskine og flyve op i himlen. der er dog visse ting på Jorden der holder projektet lidt tilbage - vennerne og kærligheden.

Rikke Høgsted. Til minde om... Aschehoug 2006

En mindebog til børn og unge der har mistet.

Overbygningen

***Brandt, Hanne. Den blå cykel. Munksgård 1984.**

Ninas bedste veninde er blevet dræbt ved et trafikuheld. I desperation hævner hun og to drenge sig ved at kaste sten mod de biler de møder, men en dag går det galt.

*** Bunting, Eve. Et stumt skrig. forum 1989.**

Jesse oplever hvorledes hans døve lillebror Bry på 16 år køres ned af en flugtbilist. sammen med Brys veninde får han bearbejdet sorgen og fundet den skyldige.

*** DeClements, Barthe. Valget er dit! Tellerup 1987.**

To 15-årige piger Didi og Stacy forsøger gennem venindsindet og skolen at frigøre sig fra deres familiemæssige problemer. Didids mor er syg og dør af kræft, og Stacy er udsat for incest.

*** Halvorson, Marilyn. Du er en hård negl, Mike. Thorup 1990.**

Siden 15-årige Mikes mor døde har han været lukket og hård. Kun hans lillebror betyder noget for ham. De bliver anbragt på en farm hos Laura.

***Harlan, Elizabeth. Løb for livet. Munksgård 1985.**

Jill på 14 år er vild med at løbe. Da hendes far bliver dødssyg af en svulst forestiller hun sig at hun bliver rask hvis hun vinder det store terrænløb.

*** Larsen, Jens Peder. Brønden. Fremad 1994.**

Lige før Victor starter i 10. klasse dør hans mor. Victor og hans far arbejder hårdt for at drive landbruget videre, men faderens liv smuldrer og hvad med Victors eget liv?

*** Nielsen, Susin. Wheels. Klim, DR 1991.**

14 -årige Wheels er en flink fyr og kendt på Degrassi for sit rockband med vennerne Joy og Snake. Verden styrter pludselig sammen for Wheels da han mister sine forældre ved en trafikulykke.

***Solsort og Snefnug. Novellesamling. Kræftens Bekæmpelse 1999. Klasesæt.**

12 noveller der på forskellig vis handler om børn der har oplevet sorg, tab, savn og ensomhed, men gennem forståelse og accept af sorgen findes der altid noget der kan bringe en videre i livet.

*** Worall, ann. et glimt af håb. Gyldendal 1986.**

14-årige Shelley får at vide at hendes far har en kræftsvulst. Hun bliver fuld af vrede og sorg, men erkender at hun må se faderens snarlige død i øjnene.

Fakta for børn

* 13.43 **Når hjertet gør ondt.**

Et undervisningsmateriale til børnehaveklasse, 1. klasse og 2. klasse.
Kræftens bekæmpelse 2000

Temaet er behandlet gennem følgende emner: Livets cyklus, følelser, at miste, sorg, døden, begravelse og tro samt at tage vare på hinanden. De enkelte emner består bl.a. af en lærervejledning, elevark, øvelser, cases samt tegnede episoder fra børns møde med livets alvor.

* 39.5 **Nygaard, Jens Jørgen: Fra vugge til grav: livets højtider.** **Forum 1985**

Om kirkelige handlinger, folkelige skikke og traditioner i forbindelse med fødsel, dåb, konfirmation, bryllup, død og begravelse.

* 13.9 **Aarsleff, Klaus: Mysteriet om livet efter døden.**

Gyldendal 1990

Uddrag om dødebøger fra Ægypten og Tibet. Troen på sjælen og et liv efter døden. Eksempler på dødsoplevelser og mulige forklaringer på disse hændelser.

* 13.43 **Børn om mors og fars død.**

Krogsh Forlag i samarbejde med Kræftens Bekæmpelse 2000
32 børn skriver om at miste mor eller far.

* 61.48 **Nygaard, Jens Jørgen: Død og begravelse.**

Nyt Nordisk Forlag 1989

Bl.a. om dødsriterier, folkekirkens ritual, bedemandens arbejde, begravelsesformer, børnedødelighed før og nu samt vor tids holdning til døden.

* 16.8 **Antoinette Becker, Elisabeth Niggemeyer: Jeg vil vide noget om døden.**

Haase 1983

Oplevelser med døden hentet fra 5 - 11 åriges egen verden.
(Oversat og bearbejdet fra tysk af Jens Jørgen Nygaard.)

* 13.43 **Min mor døde - min far døde.**

Krogsh forlag i samarbejde med Kræftens Bekæmpelse 1999

25 danskere fortæller om at miste en mor eller far som barn / ide og redaktion:
Peter Olesen.

Videofilm for børn (Ses sammen med en voksen)

*** Om Sorg - Når livet går sin vej**

Kræftens Bekæmpelse

En lille tegnefilm som beskriver børns tanker om, hvad der mon sker efter man er død.

Drengen der gik baglæns

Det Danske Filminstitut

Lille 9- rige Andreas bærer på noget ubærligt. Et færdselsuheld dræber Andreas* bror Mikkel og giver faderen, som også er involveret i ulykken, en gipskrave og et plaget sind. Familien flytter til et nyt hus for at begynde å en frisk. Men hverken det nye hus eller den venlige, nye skoleklasse og lærer kan for alvor dulme Andreas' sorg.

Anton

(Spillefilm)

Filmen handler om 10-årige Anton, hvis far er død. Faderen var pilot og nu er Anton ved at bygge et fly, så han kan træde i faderens fodspor. En film om at forlige sig med tabet og søge efter nye mandlige rollemodeller.

Litteratur for voksne

Titler markeret med * findes på Marstal Skolebibliotek

Fakta for voksne

*** 13.43 Omsorg handleplan.**

Et idekatalog for skolens møde med børn i sorg.

Kræftens Bekæmpelse 1998

Om udarbejdelse af en omsorgsplan i skolen som redskab til at håndtere situationer, hvor børn mister samt forslag til hvordan man kan arbejde med tab, sorg og død i klassen.

+ video

*** 13.43 Dyregrov, Atle: Sorg hos børn.**

Dansk psykologisk Forlag 1997

En håndbog for voksne.

*** 13.43 Når børn mister.**

Børns Vilkår 1999

En guide for ansatte i institution og skole.

Forslag til, hvordan bl.a. undervisere og pædagoger kan håndtere og bearbejde situationer, hvor børn oplever sorg og ensomhed ved skilsmisse og død blandt de nærmeste pårørende.

Videofilm for voksne

Vi glemmer søskende

(Privat udlejning: Marianne Kempf tlf. 32 50 87 83)

En film om søskende til alvorligt syge børn. Sygdommen får konsekvenser for alle i familien, også for raske søskende, der oplever at forældrene får mindre tid til dem. Denne situation fremkalder sorg, vrede, skyld, jalousi og angst hos de "raske" søskende.

En mur af tavshed.

Kræftens Bekæmpelse - en konsulent fra denne organisation medvirker i filmen.

Denne dokumentarfilm omhandler den ubehagelige tavshed som mange børn møder fra kammerater og voksne, når de har mistet en forælder og som udgør et dobbelt tab for det i forvejen tabsramte barn.

*** Når børn mister**

DR 2002

Fem bevægende og kloge udsendelser om at miste en nærtstående og om, hvordan man kan handle medmenneskeligt i mødet med barnet. Det er svært at tale om døden. Både blandt børn og voksne er der stor usikkerhed forbundet med at skulle forholde sig til et barn, der har mistet. Måske undlader man at blande sig af frygt for at gøre barnet ked af det i stedet for at møde det med åbenhed og omsorg. Med udgangspunkt i børnene, familien og skolen eller institutionen søger de fem udsendelser at vise reaktionsmønstre, dilemmaer og konflikter, der kan opstå i kølvandet på sorgen ved at miste et nært familiemedlem. Programmerne henvender sig til pædagoger, lærere og andre, der arbejder med børn, men vedkommer alle voksne.

Akut krisehjælp

Skoleinspektør Finn Møller Madsen

Arbejde: 63526400

Privat : 62532808

Socialforvaltningen via

Rådhusbutikken: 63526300

Telefonnumre for rådgivning og støtte

Personalet kan oplyse de sorgramte pårørende om denne støttemulighed

Muligheden for at snakke med nogle udenforstående

Når et barn oplever sorg, vil denne ganske givet også berøre andre mennesker i barnets nære omgangskreds. Vores primære opgave som lærere og pædagoger er at varetage barnets tarv, som er særdeles sårbar, når barnet gennemlever sorg. En måde at støtte barnet på er at indlede et samarbejde med barnets familie omkring barnets trivsel.

I dette samarbejde kan man som lærer og pædagog bidrage med sin medmenneskelige omsorg og sin viden om vigtigheden af, at barnet får bearbejdet sin sorg og hvordan vi som omsorgspersoner kan være der for barnet i hverdagen i skolen.

Familien gennemlever ofte samtidig med barnet en stor sorg. Som supplement til den støtte personalet i skolen og fritidsordningen kan yde i forhold til barnets familie (hvis denne ønsker vores støtte), kan vi give familien adresser og telefonnumre for rådgivning og støtte, hvor man efter eget ønske kan være anonym. Hjælpes familien - hjælpes barnet!

Man kan have behov for at snakke med nogle, der er eller har været i samme situation

Sommetider kan det være en stor støtte at tale med folk, der selv lever med et familiemedlem, venner o. l. der er alvorligt syge eller som har mistet en nærtstående ved samme dødsårsag. Forskellige foreninger kan give mulighed for dette.

- **Kræftlinien** tlf. 80 30 10 30
- **Rådgivningscentret (Kræftens Bekæmpelse)** i Odense tlf. 66 11 32 00
- **Hjerteforeningen** 65 91 99 35
- **Aids-Info Fyn** tlf. 63 14 28 14 - www.aids.info.dk
- **Under Hiv Danmark, Fyn :Psykolog Anders Røge.**

Træffes på tlf. 66 12 59 00 eller 70225868 hver mandag

- **Center for selvmordsforebyggelse** tlf. 65 90 81 07
Dette er ikke en egentlig rådgivningslinie, men man er velkommen til at ringe og få en snak i dagtimerne.

Øvrige mulige støtteforanstaltninger:

- **Familiens egenlæge** (mulighed for at blive henvist til psykolog hos ham/hende)
- **Den lokale præst**
- **Skt. Nikolai Tjenesten** - anonym rådgivning for mennesker i krise.
Tlf.33121400
Tryk110 for anonym omstilling. Man-lør. Kl. 9 -3, søn: Kl. 13-3.
- **Livslinien** Anonym rådgivning for mennesker i krise der overvejer at tage deres eget liv. Tlf. 70 20 12 01.
- **Sorggruppe Børns Vilkår**. Samtalegrupper for 10-18-årige.

